

3. Самостійна Україна: Збірник програм Українських політичних партій ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 80.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української політичної нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 111.
5. Самостійна Україна: Збірник програм Українських політичних партій ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 4.
6. Грушевський М.С. Вільна Україна: статті з останніх днів (березень–квітень 1917). – К., 1917. – С. 12.
7. Грушевський М.С. Вільна Україна: статті з останніх днів (березень–квітень 1917). – К., 1917. – С. 12.
8. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 114.
9. Цит. за: Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – С. 137–138.
10. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 157.
11. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 11.
12. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 61–62.
13. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – С.146.
14. Історія Української Конституції / Упорядник А.Г.Слісаренко, М.В.Томенко. – К., 1997. – С. 105–113.
15. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 286.
16. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 448.
17. Шульгін О. Україна і червоний жах. Погроми в Україні. – К., 2001. – С. 40–41.
18. Петлюра С.В. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – С. 83–89.
19. Поле відчаю й надії: Альманах / Упорядник Р.Корагодський. – К., 1994. – С. 68–70.

Г.М.Михайленко

Історик в еміграції: наукові студії О.Лотоцького у Варшаві

Наукова та громадсько-політична діяльність О.Г.Лотоцького оцінювалася колегами по творчій майстерні та політичним змаганням, опонентами та друзями. Більшість робіт, присвячених Олександрові Лотоцькому, до 1990-х рр. виходила поза межами України. Здебільшого вони представ-

ляли собою спогади про організаційну, дослідницьку та громадську діяльність науковця. Матеріали польської історіографії з проблеми перебування українських учених на теренах Польщі найчастіше містять дані про створення та функціонування Українського Наукового Інституту у Варшаві, першим директором якого був О.Лотоцький. Сучасні українські дослідники, як правило, звертають увагу на політичні аспекти життєдіяльності вченого. Це зумовлюється процесом державотворення, що розпочався у 90-х рр. ХХ ст. в Україні. Тому, мабуть, не дивно, що в сучасній українській історіографії склався образ О.Лотоцького передусім як учасника національно-визвольних змагань на українських теренах протягом 1917–1920 рр., тоді як його наукова діяльність, становлення як історика виглядає ніби додатком до решти життєвих подій. Однак у 20–30-х роках ХХ ст. головними в інтелектуальній діяльності вченого стають історичні студії. Тому метою дослідження став саме цей вектор творчої активності науковця.

Емігрантське життя змінило уклад професійної діяльності О.Лотоцького, адже позаду залишилася служба у Державному контролі, політична діяльність. Натомість, на перше місце виходять наукова та викладацька робота.

Перебуваючи протягом перших років еміграції у Празі, науковець відновлює свої історичні дослідження. У 1922 р. вченого було запрошено на посаду доцента історії канонічного права до Українського Вільного Університету. Він викладав такі дисципліни: церква і держава, догма церковного устрою, відносини церкви і держави в сучасному світі, міжконфесійні відносини, церковне управління, устрій церкви, церковна адміністрація, церковний суд [1, с. 17–66]. Працюючи над цими курсами, Олександр Гнатович отримав змогу відновити наукові студії у галузі історії церкви.

Викладаючи в Українському Вільному Університеті, науковець 1924 р. отримав звання надзвичайного професора після видання праці "Устав князя Володимира Великого". А 1926 р., за публікацію праці "Українські джерела церковного права", став звичайним професором університету [2, арк. 5].

Свою подальшу науково-викладацьку діяльність О.Лотоцький пов'язав з Варшавою. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з ним договір на 3 роки з 1 вересня 1928 р., запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету [2, арк. 4–6, 17].

Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем та завідувачем кафедри Історії Православних слов'янських та Румунської церков [2, арк. 1–3, 15–16, 23–28, 34–38, 44–46, 57–58, 64–68; 3, арк. 1–3, 31–32; 4, арк. 10]. У руслі своїх історичних студій науковець викладав наступні курси: "Історія православних слов'янських церков та румунської церкви", "Історія становлення церкви (з 1054 р.)", "Історія православної церкви в Польщі" [5]. О.Лотоцькому разом з іншими викладачами-українцями (В.Біднов, І.Огієнко, П.Зайцев) вдалося виховати кількох молодих науковців та зацікавити історією української церкви багатьох майбутніх священників. Можна відзначити такі роботи студентів, науковим керівником яких був О.Лотоцький: П.Дубицький "Церква на Україні у першій половині XVIII ст."; Ю.Іщук – "Феофан Прокопович як церковний діяч"; П.Романюк – "Церква в Україні у другій половині XVIII ст."; А.Рогозинський – "Протестантський рух в Україні в XV–XVII ст.", Скрипник П. – "Львівська братська школа". Крім цього, під керівництвом ученого студенти Православного богословського відділення Варшавського університету працювали над розвідками, що стосувалися загальних питань церковного устрою, становлення православних церков у слов'янських країнах або, наприклад, у Грузії: Озеров В. "Питання автокефалії Грузинської церкви (нарис церковно-історичний)"; Мурін Б. "Митрополит Московський Ісідор (нарис церковно-історичний)"; Фотіадіс Е. "Архієпископи Охридські"; Ніколіч С. "Сербська православна церква в Воєводині" тощо [6].

Багато уваги О.Лотоцький приділяв і рецензуванню робіт з історії церкви. Зокрема, вони були розподілені за такою тематикою: релігійні секти в Польщі, становище духівництва в Галичині, розвиток друкарства в білоруських землях, православна церква на теренах Польщі протягом XIV–XVII ст., українська церква на початку XVII ст., друкарська справа в українських землях, Острозька Біблія, церковна унія, церковні братства у XVI–XVII ст., російська церква на початку XX ст., християнство на Русі, православна церква в Польщі, розвиток руської богословської науки, держава і православна церква в Польщі, закон про релігійні об'єднання у Радянському Союзі [7].

Участь у національно-визвольних змаганнях на теренах України протягом 1917–1920 рр., спроби добитися визнання автокефалії Української Православної Церкви призводять до того, що надалі дослідження науковця спрямовуються на доведення історичного права української церкви на самостійне існування. Ці погляди базувалися на переконанні, що українська держава має бути незалежною, а в незалежній державі

повинна бути і незалежна церква [8, с. 7]. О.Лотоцький розглядає православну церкву як вагомий чинник життя українства. Вчений трактує шлях її становлення як постійну вимушену боротьбу за самостійний розвиток і відзначає етапи політичного життя українського народу, що мали свій відбиток на церковний розвиток, впливали на зміну статусу православної церкви на наших землях, на зміну завдань, що ставила перед собою церква [9, с. 5–6].

Звичайно, одна з головних проблем наукової роботи для дослідника в умовах еміграції – це брак джерел та необхідної літератури. Олександр Гнатович навіть звертався до Української Академії Наук з проханням надати у користування на три місяця з бібліотеки Київської духовної академії або Київського університету праці Лашкарьова, Суворова, Павлова, Остроумова з церковного права [10, арк. 1–1 зв.]. Швидше за все, відповіді на це звернення він не отримав. Проте такі проблеми не зупинили дослідницької роботи вченого. Рефлексії О.Лотоцького над історичною долею української церкви врешті оформляться в цілісну концепцію розвитку та устрою православних церков.

У 1931 р. завдяки видавничій діяльності Українського Наукового Інституту у Варшаві вийшла праця О.Лотоцького "Українські джерела церковного права" [11]. У 1935, 1938 рр. з'явилася двотомна праця "Автокефалія". Перший том присвячується розгляду загальних засад автокефалії церков (єдність християнської церкви, церковна соборність) [12], другий – це нариси історії окремих церков (болгарської, сербської, румунської, молдавської тощо) [13]. Відомо, що автор почав працювати і над третім томом, який мав бути присвячений виключно історії Української Православної Церкви. Та цей рукопис не був завершений і, як вважають, загинув під час війни. Не залишилися непоміченими мемуари О.Лотоцького "Сторінки минулого" (1932–1934) і окремо опубліковані спогади про перебування у Туреччині ("В Царгороді", 1939 р.) [14].

Історичні студії перепліталися з висвітленням політичного становища українських земель у 20–30-х рр. ХХ ст., з висловленням ставлення науковця до факту появи на політичній мапі світу Радянського Союзу, з роздумами над умовами емігрантського життя українців та завданнями, які він покладав на представників української діаспори.

Переїхавши до Варшави, О.Лотоцький не тільки продовжив свою викладацьку та дослідницьку діяльність, а й відновив громадську роботу, був учасником різноманітних товариств, організацій, виступав на урочистостях та ювілеях, планував наукові поїздки до Чехословаччини, Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Скандинавських країн [2, арк. 30].

У лютому 1929 р. Олександр Гнатович брав участь у зібранні Ради Української Політичної Еміграції в Польщі, яка виконувала функції громадського контролю, у якості голови обраної тимчасової президії [15, с. 38].

17 березня 1929 р. у Варшаві відбулися урочистості, присвячені Т.Шевченку. Їх учасником був і О.Лотоцький, який виступив з доповіддю "Т.Шевченку як ідеолог української справи" [15, с. 37]. Уже перебуваючи в еміграції, вчений у збірці "Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою" викладе історію видання 1907 р. "Кобзаря" Т.Шевченка без цензурних правок, весь перебіг боротьби членів української громади Петербурга за те, щоб нарешті громадськість могла ознайомитися з творами поета в повному обсязі [16, с. 1–24]. Піднесення значення поета з роками лише посилювалося у О.Лотоцького. Він постійно його презентував виключно як національного поета України [17, с. 3]. Постать Т.Шевченка ніби стала для вченого втіленням його переконання, що Україна має бути незалежною. Він стверджував, що саме творчість цього поета стала джерелом визвольних ідей для українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І це, на думку науковця, зумовлювалося тим, що органічною властивістю світогляду Т.Шевченка була ідея державної незалежності України [18, с. 1–8].

Найбільшою організацією української еміграції в Польщі в 1923–1939 рр. був Український Центральний комітет, який займався організацією видавництва, книгозбірень, читалень, інтернатів, шпиталів, шкіл. До грудня 1931 р. О.Лотоцький виконував обов'язки голови президії Ради Українського Центрального Комітету в Польщі [19, с. 10].

25–26 червня 1929 р. в Празі відбулася Перша конференція української еміграції. Головою конференції було обрано делегата від Українського Центрального комітету в Польщі професора О.Лотоцького, який виступив з доповіддю про проблеми скликання всеемігрантського з'їзду. Він запропонував провести реєстрацію емігрантів, з'ясувати матеріальні можливості проведення виборів на з'їзді та збільшити кількість учасників в організаціях, що представляли українських емігрантів [20, с. 15]. На основі прийнятого "статуту центрального об'єднуючого органу" конференція перетворилася на постійний орган – Українську вищу еміграційну раду. О.Лотоцький увійшов до пленуму Ради [21, с. 40–45].

У 1930 р. виникла можливість створення Українського Наукового Інституту (УНІ) у Варшаві. Його основним організатором і першим директором став О.Лотоцький. Він зосередив тут кваліфіковані кадри і створив значний центр української науки. Серед завдань Українського Наукового Інституту значилося, зокрема, організація наукових конференцій, курсів української мови, публікація наукових праць [22, с. 1].

Інститут мав відділи: українського господарського та суспільного життя, української політичної історії та історії української культури, церковної історії. Основним друкованим органом були "Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві". За перші п'ять років Інститут видав 36 наукових праць, до 1939 р. їх було вже 53 [23, с. 20; 22, с. 26]. Зокрема, серед них були роботи таких авторів: Д.Дорошенко, С.Сірополко, Л.Валевський, О.Яковлів, Є.Гловінський та ін. Особливе значення серед них мають: 13-томне видання творів Т.Шевченка, том "Діаріуша Пилипа Орлика", два томи збірника статей "Мазепа", праці з економіки та демографії України. Для УНІ О.Лотоцький придбав архів М.Драгоманова, за документами якого вийшов один том [24, с. 128–135]. Архів було придбано у дочки М.П.Драгоманова, він складався з двох частин: рукописи самого М.П.Драгоманова та листи до нього. Серед численних матеріалів архіву самого Олександра Гнатовича зацікавили листи П.Куліша до М.Драгоманова як джерело для реконструкції їх стосунків [25, арк. 1–24] та листування І.Я.Рудченка-Білика з М.Драгомановим, яке, на думку вченого, яскраво виражає світогляд українофіла 70-х рр. XIX ст. [26, с. 1–24]. Дослідник планував видання огляду культурної праці української еміграції, це значилося в планах, однак здійснено не було.

Наукова робота Інституту полягала також в організації семінарів та різноманітних історичних комісій. Зокрема, було проведено конференцію з економічних питань, діяли комісії, що мали на меті вивчення історії української літератури, дослідження формування українського народу [22, с. 10–17; 23, с. 10–15].

У рамках УНІ діяла також Комісія з дослідження польсько-українських відносин. Вона була створена 27 листопада 1934 р. з метою наукового опрацювання та висвітлення взаємовідносини двох народів – українського і польського. О.Лотоцький виконував обов'язки заступника голови [22, с. 16–17; 23, с. 14–15].

Навесні 1932 р. за ініціативою науковця у Варшаві була створена спеціальна "Комісія перекладу Св. Письма та книг богословських". Український Науковий Інститут у Варшаві почав роботу над створенням такої комісії ще 1931 р. Її головою погодився бути митрополит Православної Церкви в Польщі Діонісій, заступником голови – О.Лотоцький, секретарем – В.Біднов [22, с. 13–14]. У результаті її діяльності були видані "Літургія св. Іоанна Златоуста", Псалтир, Малий Требник, Служебник, "Господа нашого Ісуса Новий Заповіт". Остаточне редагування та видання здійснювалося у рамках УНІ у Варшаві [23, с. 12–13]. О.Лотоцький уклав також кілька підручників Закону Божого українською мовою для початкових

шкіл: "Священна історія Старого Заповіту", "Священна історія Нового Заповіту".

На запрошення Польського історичного товариства УНІ у Варшаві делегував О.Лотоцького своїм представником до Організаційного Комітету по скликанню Конгресу Історичних наук, що відбувся у Варшаві 20–28 серпня 1933 р. [22, с. 21–22]. У 1938 р. вчений виступив з промовою на зібранні з приводу 950-ліття хрещення Русі, організованому Українським Центральним Комітетом.

Роботу в Інституті науковець тривалий час поєднував із викладацькою діяльністю у Варшавському університеті, у відставку подав лише на початку 1939 р. [27, с. 13]. Так само, на початку 1939 р., О.Лотоцький залишив і посаду директора УНІ у Варшаві. Після його відставки обов'язки директора поклали на професора Р.Смаль-Стоцького [28, с. 13].

Олександр Гнатовичу довелося пережити початок війни і бачити окупацію Варшави. Під час обстрілу загорівся дах будинку, де мешкав професор. Переносячи свій архів, рукописи та книги до льоху, він застудився і захворів на запалення легенів. Невдовзі – 22 жовтня 1939 р. – він помер. Видання української еміграції повідомляли про "велику втрату загальнонаціональну – смерть самовідданого борця за визволення України та її державність, вельми заслуженого громадського діяча й мужа державного, видатного вченого-професора" [29, с. 1]. Спочатку Олександр Лотоцький був похований біля дружини на варшавському кладовищі. У 1971 р. син ученого, Борис Лотоцький, переніс прах батьків до українського меморіального кладовища в Америці у Баунд-Бруці, поблизу Нью-Йорка [30, с. 10].

Тривалий час наукові студії ніби знаходились у затінку іншої діяльності О.Лотоцького: державної служби, участі у громадських організаціях, політичному житті. Проте протягом останнього десятиліття його життя пріоритети життєдіяльності змінилися. На перший план вийшли викладацька робота, керівництво науковими установами, участь у наукових заходах, створення власної концепції історичного розвитку православної церкви та засад автокефального устрою. Мабуть, можна говорити про те, що наприкінці своєї наукової діяльності вчений наблизився до когорти істориків "першого" плану. Це становлення простежується у ході відтворення інтелектуальної біографії О.Лотоцького.

Література

1. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.
2. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. // Archiwum Główny Akt Nowych (AGAN), фонд 14. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, спр. № 4086, арк. 1–68.
3. Akta osobowe – Doroszenko Dymitr; 1935–1938 pp., AGAN, фонд 14. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, спр. № 2254, арк. 1–35.
4. Absolwenci Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Rok 1934; 1934 p. // Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD), фонд Warszawski Duchowny Kosystorz Prawosławny w krolestwie Polskim, 1835–1915 (1934), спр. №446, арк. 1–19.
5. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów. – Warszawa, 1930–1938.
6. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: Drukarnia Synodalna, 1932–1937. – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
7. Lotocki A. Recenzje // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1933-1937.
8. Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – 1926. – №7, 7 лютого. – С. 3–7.
9. Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – №43 (101), 20 листопада. – С. 3–11.
10. Лотоцький О. До Української Академії Наук лист 13 жовтня 1922 р. з Праги (Чехословачія) в Київ // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф. І, оп. 1, од. зб. 23758, арк. 1–2.
11. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 325 с.
12. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – К., 1998. – Т. 1: Засади Автокефалії. – 395 с.
13. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – К., 1998. – Т. 2: Нарис історії Автокефальних церков. – 354 с.
14. Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – 176 с. – (Праці / Укр. наук. інститут. – Т. 40. Сер. мемуарів, кн. 5.)
15. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 31 березня, №14–15 (170–171). – С. 33–40.
16. Лотоцький О. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Львів, 1937. – 24 с.
17. Lototskiy O. Chevchenko – poete national de l'Ukraine // France–Ukraine. – 1926. – №3–4. – С. 3–4.
18. Лотоцький О. Державницький світогляд Т.Шевченка. – Львів, 1937. – 24 с.
19. Липовецький І. Третя сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1932. – 1 січня, №1 (309). – С. 10–12.

20. Перша конференція української еміграції в Празі. Головна еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – 15 грудня, №50 (206). – С. 10–21.
21. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – 14 липня, №29–30 (185–186). – С. 40–46.
22. Les cinq annees d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – 26 s.
23. Sprawozdanie Ukrainskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935–15.I.1939. – Warszawa, 1939. – 20 s.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1957. – Ч. 1. – 268 с.
25. Стаття Лотоцького О. "П.О.Куліш і М.П.Драгоманов у їх листуванні" // ЦДАВО, ф. 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб), оп. 1, од. зб. 587, арк. 1–24.
26. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я.Рудченка-Білика з М.П.Драгомановим). – Варшава, 1938. – 24 с.
27. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
28. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
29. Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада, №36 (686). – С. 1.
30. Гошовський Б. Вступне слово // Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 7–10.

І.М.Прядко

Промислова політика радянського уряду на Україні в роки непу: історіографія питання

Система приватного підприємництва в промисловості, яка діяла на Україні в 20-х рр. XX ст., належить до малодосліджених проблем. Але її досвід є надзвичайно важливим і актуальним у контексті соціально-економічних і політичних процесів сьогодення.

Ті процеси, які зараз відбуваються в Україні, є складними і суперечливими. Вони вимагають урахування як глобальних світових економічних тенденцій, так і специфічних особливостей українського суспільства, а також набутого ним раніше історичного досвіду. Тому дослідження нової економічної політики має велике науково-пізнавальне і практичне значення.

Історичний аспект становлення і функціонування інституту приватного підприємництва в УСРР періоду непу спонукає до критичного і предметного вивчення історичної та політико-економічної літератури. Сучасна